

9. *Τί επέβαλε τὴν αὐτοτέλειαν τῶν ἐμπειρικῶν ἀξιῶν εἰς τὴν πρακτικὴν σκέψιν*

Ἐὰν ὁ Πλάτων ἐτόνισε τὴν ἐνότητα τοῦ ἀγαθοῦ χάριν τοῦ συντονισμοῦ τῶν προσπαθειῶν διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ πολιτικοῦ κράτους, ἐὰν τὸν ἐνδιέφερε πρὸ παντὸς ἄλλου ἢ ἀντικειμενικὴ τάξις εἰς τὴν ἰδανικὴν τῆς διάστασιν καὶ διὰ τοῦτο προέβαλλε τὸ αἶτημα τῆς ὑπερνήκσεως τῶν ἀτομικῶν διαθέσεων ὡς ἀποκλίσεων εἰς τὴν ἐνιστικὴν κατεύθυνσιν τῆς ὑπερβατικῆς του φιλοσοφίας, ὁ Ἀριστοτέλης ἐθεμελίωσε τὰ πολιτικὰ γεγονότα εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐδικαιολόγησε τὴν πολλαπλότητα τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων εἰς τὴν ἀστικὴν των ἐκφρασιν. Τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἐκτελεῖται, δὲν παράγεται καὶ δὲν ἐξετάζεται μία καὶ μόνον ὑπόθεσις ἐντὸς τῆς πόλεως, ἀπεδείκνυε τὴν αὐτοτέλειαν τῶν διαφόρων ἀνθρωπίνων ἐπιδιώξεων: «Πολλῶν δὲ πράξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν πολλὰ γίνεται καὶ τὰ τέλη»¹.

Ἐὰν τὸ ἀγαθὸν δὲν ἔχη (ὅπως ἐδίδασκεν ἐκτὸς τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἡ Μεγαρικὴ σχολή*) ἐνιαῖον καὶ ἀμετάβλητον ἰδανικὸν χαρακτήρα, ἀλλὰ διάφορα πρόσωπα εἰς τὸν ἐμπειρικὸν κόσμον, οἱ ἄνθρωποι δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ ἐνταχθοῦν εἰς μίαν ἀξιολογικὴν κίνησιν διὰ τὴν ὑπέρβασιν τῶν αἰσθήσεων. Δὲν ἐχαρακτήρισε τὴν Ἠθικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ μονιστικὴ διάθεσις, ἡ ὁποία θὰ κατεδίκαζε τὴν ἑτερότητα τῶν προσπαθειῶν, οὔτε ἡ μυστικὴ τάσις, ἡ ὁποία θὰ ἐπέβαλλε τὴν ὑποτίμησιν τῶν ἐξωτερικῶν παραγόντων τῆς πράξεως. Ὑπάρχει διὰ τοῦτο πλήρης ἐνότης μεταξὺ μορφῆς καὶ περιεχομένου εἰς τὴν πρακτικὴν του σκέψιν ὡς χαρακτήρ ἐνὸς φιλοσόφου, ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει συστηματικῶς τὴν μυθολογικὴν παραίνεσιν, διότι δὲν ἀναζητεῖ, ὅσα εὐρίσκονται εἰς μίαν ἰδεατὴν περιοχὴν ἐπέκεινα τῆς ἐμπειρίας, ἀλλ' ἐλέγχει διὰ τοῦ λόγου τὰ ὑποκείμενα εἰς τὴν αἰσθη-

διὰ τὴν ἰδέαν τῆς κοινωνίας. Τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἀναπτυσσόμενος βιομηχανικὸς κόσμος διέρρηξε τὰ κρατικὰ σύνορα καὶ ὑπέσκαψε τὴν στατικότητα τῆς φεουδαρχίας, ὠδήγησεν εἰς ἀπαίτησιν τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς κοινοβουλευτικῆς αὐτονομίας ἐντὸς τοῦ τεχνολογικοῦ κράτους, ὁ ἀποφασιστικὸς παράγων τοῦ ὁποίου δὲν ἦτο ἡ στρατιωτικῶς κατωχυρωμένη αὐθεντία, ἀλλ' ὁ πολιτικῶς υπεύθυνος πολίτης. (Πρβλ. Σ. Δ. Κυριαζοπούλου: Ἡ καταγωγὴ τοῦ Τεχνικοῦ πνεύματος, ὡς ἀν. σ. 172 κ.έ., Δ. Γ. Τσάκωνα: Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν, Ἀθῆναι 1970, σ. 24).

1. Ἡθ. Νικ. Α' 1 (p. 1094 a 6 — 8).

* «Euclides, Socratis discipulus, Megareus, a quo iidem illi Megarici dicti sunt, qui id bonum solum esse dicebant, quod esset unum et simile et idem semper» (M. Tullii Ciceronis: Academicorum priorum II 42 (p. 129)).

σιν ὄντα καὶ γεγονότα. Ματαίως θὰ ζητηθοῦν ἐνταῦθα ἡ μεταφορική δεινότης καὶ ἡ μυθοπλαστική δύναμις τοῦ Πλάτωνος*. Οὔτε θὰ διαιρεθοῦν οἱ ἄνθρωποι ἐναντι τῶν πολιτικῶν τῶν καθηκόντων εἰς ὁμίλους ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τῶν ἠθικῶς ἐγγυτέρων πρὸς τὸν φωταυγῆ θεῖον νομοθέτην. Ἡ ἀριστοκρατική αὐτὴ ἀντίληψις τοῦ πρώτου Ἀκαδημαϊκοῦ, ἡ ὁποία τὸν παρουσίαζεν ὡς ἐκπρόσωπον τῆς πατριαρχικῆς κοινωνίας τῶν ἡλιολατρῶν νομάδων καὶ τῶν δικαιωμάτων τῆς ποιμενικῆς εὐγενείας ὑπεράνω τῶν ὑποτελῶν καὶ ἀπαιδευτῶν γεωργῶν, ἦτο κατ' εὐθείαν ἀντίθετος τοῦ μαθητοῦ του, ὁ ὁποῖος δὲν κατάγεται ἐξ εὐπατριδῶν καὶ ὡς μέτοικος ἀποδοκιμάζει τὴν πολιτικὴν κατοχύρωσιν τῶν ἐκ γενετῆς Ἀθηναίων, ὥστε νὰ ἐχη γ ε ν ι κ ω τ έ ρ α ν ἀ ν τ ί λ η ψ ι ν τοῦ ἀνθρώπου, ἐπομένως καὶ συνείδησιν τῆς διαφορᾶς τῶν ἀξιών καὶ ἀντίληψιν τῶν ὁρίων τῆς πράξεως.

Ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς ἡ ἀριστοτέλειος Ἠθική ἐπιτρέπει τὴν συνύπαρξιν τῶν πρακτικῶν σκοπῶν καὶ δὲν τάσσει ὡς ἀποστολὴν τῆς ζωῆς τὴν ἀπονέκρωσιν τῶν σωματικῶν τῆς ἐκδηλώσεων, ἔχει ὡς γνώρισμα τὴν κατανόησιν καὶ τὴν ἀνοχήν, μίαν ἀ ν θ ρ ω π ι σ τ ι κ ῆ ν φ ρ ο ν τ ί δ α, ἡ ὁποία συνεκράτησε τὴν ἐνότητα τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ κόσμου ἐναντίον τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ καιροῦ, ὁ ὁποῖος ἔστρεφε τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ἔσω, ἐφ' ὅσον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμὸν του εἰς τὸν δημόσιον πολιτικὸν χῶρον. Ἐὰν τὰ πραγματικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεως ὑπετιμήθησαν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος χάριν τοῦ ἱστορικῶς δοκιμαζομένου πολιτικοῦ τῆς πλαισίου (τὸ ὁποῖον ἀπέκτησε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὑπερβατικὴν διάστασιν, διὰ νὰ σώσῃ ὡς ἰδέαν, ὅ,τι κατελύετο εἰς τὴν πρᾶξιν) ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία τῶν αἰσθάνεται τὸν κίνδυνον τῆς ἀποχωρήσεως τῶν ὑπευθύνων ἐκ τῆς διοικήσεως ὄχι μόνον τῶν ἐξωτερικῶν ζητημάτων τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐντελῶς προσωπικῶν ὑποθέσεων. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ὁ ἀρχηγὸς τῶν Περιπατητικῶν φιλοσόφων κατέκρινεν, ὄσους «εἰς ἀγορὰν οὐκ ἴσασι τὴν ὁδὸν»¹ καὶ προτιμοῦν τὸν «ξενικὸν βίον» ἀντὶ τοῦ «συμπολιτεύεσθαι καὶ κοινωνεῖν πόλεως»². Ὅσοι «ἀποδοκιμάζουσι τὰς πολιτικὰς ἀρχὰς νομίζοντες τὸν τε τοῦ ἐλευθέρου βίον ἕτερόν τινα εἶναι τοῦ πολιτικοῦ καὶ πάντων αἰρετώ-

* Εἰς τὸν «Θεαίτητον», ἔργον τῆς ὠριμωτέρας περιόδου τῆς σκέψεως τοῦ Πλάτωνος, ἡ γλῶσσα παρουσιάζει μίαν ἀσυνήθη ἀπλότητα καὶ κυρίως τὴν προσπάθειαν μιᾶς «ἠχογραφικῆς» ἀποδόσεως τῶν λεγομένων κατ' ἐπανάληψιν ἀνεξαρτήτως τοῦ συντακτικοῦ ἔθους. Νὰ εἶναι ἡ ἐγκατάλειψις αὐτῆ τῆς ὑποβλητικῆς ἐκφράσεως ἡ γέφυρα πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ ὁποῖος ἐπεχείρησε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ παρουσιάσῃ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτά, χωρὶς νὰ ταχυδακτυλουργῆ γλωσσικῶς, διὰ νὰ καταπλήξῃ τὸ σύντροφον τῆς σκέψεως εἰς μίαν ἐποχὴν συντριβῆς τῆς πόλεως καὶ κατὰ συνέπειαν τῶν ἰδεολογικῶν τῆς προβολῶν :

1. Πλάτωνος : Θεαιτήτου 173 D.

2. Πολ. Η' 2 (p. 1324 a 15/16).

τατον»¹, παραγνωρίζουν, ότι ή πόλις αποτελεί τήν προϋπόθεσιν όλων τών ἀνθρωπίνων ἐνεργειών και κατ' ἀκολουθίαν ότι δια τής ἐγκαταλείψεώς της ἀπορρίπτεται ή πολιτικὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου.

10. Διὰ ποῖον λόγον ἐνεφανίσθη «πᾶσα πόλις φύσει»

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἐτάχθη μόνον ἐναντίον τών ἀποκόσμων, ἀλλὰ και (διὰ τὸν φόβον τής προοδευτικῆς ὑποτιμήσεως τοῦ συλλογικοῦ μεγέθους τής ὑπάρξεως) κατὰ τοῦ ἀύξανου ἀτομιστικοῦ ρεύματος εἰς τήν ἐποχὴν του: «Εἰ γὰρ και ταῦτόν ἐστιν ἐνὶ και πόλει, μεῖζόν γε και τελεώτερον τὸ τής πόλεως φαίνεται και λαβεῖν και σώζειν· ἀγαπητόν μὲν γὰρ και ἐνὶ μόνῳ κάλλιον δὲ και θεϊότερον ἔθνει και πόλεσιν»². Ἐδῶ πρέπει νὰ ζητηθῆ και ή αἰτία, διὰ τήν ὁποῖαν δὲν ήθέλησε νὰ καταλυθοῦν βασικοὶ θεσμοὶ τοῦ καιροῦ του, ὅπως ή δουλεία και διατὶ ἐτόνισε τὸν πολιτικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου ὡς κύριον φυσικὸν του γνώρισμα. Ἐὰν κατὰ τὸν Ἀντιφῶντα ήσαν ἀρκετὰ διὰ τήν ἐννοίαν τής ἀνθρωπίνης φύσεως τὰ κοινὰ εἰς ὄλους βιολογικά της γνωρίσματα — «φύσει πάντες ὁμοίως πεφύκαμεν και βάρβαροι και Ἕλληνες εἶναι.. ἀναπνεόμεν τε γὰρ εἰς τὸν ἀέρα πάντες κατὰ τὸ στόμα και τὰς ῥίνας»³ — ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιχειρεῖ μίαν ὑστάτην προσπάθειαν νὰ θεμελιώσῃ τήν ἀνθρωπίνην φύσιν εἰς τήν βασικὴν ἀξίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τήν παραμονὴν τής ἱστορικῆς της ἀνατροπῆς: «Πᾶσα πόλις φύσει ἐστὶ»⁴ και «ὁ ἀνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον»⁵. Ὡς πρὸς τήν ἐννοίαν τοῦ δικαίου ὑπάρχει βεβαίως διαφορὰ μεταξὺ τών συμβατικῶν διατάξεων και τών γενικῶν ὑποχρεώσεων, τόσον ὁμοῦς εἰς τήν πρώτην ὅσον και εἰς τήν δευτέραν περίπτωσιν προϋποτίθεται ή ἀστικὴ πραγματικότης: «Τοῦ δὲ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικὸν ἐστὶ τὸ δὲ νομικόν, φυσικὸν μὲν τὸ πανταχοῦ τήν αὐτὴν ἔχον δύναμιν και οὐ τῷ δοκεῖν ή μή»⁶.

Ὅπως ὁ Πλάτων κατὰ τήν προσπάθειάν του νὰ θεμελιώσῃ τὸ δίκαιον εἰς τήν συγγένειαν τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ θεοῦ ὡς ὑπερτάτου ἐπόπτου τής πόλεως διεκήρυξεν, ότι ή ψυχὴ «σχεδὸν ὀρθότατα λέγοιτ' ἂν εἶναι διαφερόντως φύσει»⁷, ὥστε νὰ εἶναι (διότι πρὸ τής συνδέσεώς της πρὸς

1. Πολ. Η' 3 (p. 1325 a 18 — 20).

2. Ἡθ. Νικ. Α' 1 (p. 1094 b 7 — 10).

3. The Oxyrhynchus Papyri, London XI τόμ. ἐκδ. B. P. Grenfell — A. S. Hunt, 1915, σ. 99/100 (N° 1364), Ἀντιφῶν (Diels II B' 44 B).

4. Πολ. Α' 2 (p. 1252 b 30).

5. » Α' 2 (p. 1253 a 2/3).

6. Ἡθ. Νικ. Ε' 10 (p. 1134 b 18 — 20).

7. Νόμων 892 C. Πρβλ. 896 C.

τὸ σῶμα «φύσει τεθέαται τὰ ὄντα»)¹ εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ τί ἀκριβῶς ἐπιβάλλεται νὰ πράξῃ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ κοινωνικοῦ τῆς βίου, ἐκθειάζει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης πρὸ παντὸς ἄλλου τὴν πολιτικὴν διάστασιν τῆς ὑπαρξεως ὡς φυσικὸν ὄρον τόσοσιν τῆς οἰκογενειακῆς, ὅσον καὶ τῆς ἀτομικῆς ζωῆς : «Πρότερον τῆ φύσει ἢ πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἔστιν»². Ἴσως μάλιστα τὸ γεγονός, ὅτι τὸ θεμελιώδες αὐτὸ διὰ τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν συμπεριφορὰν πνευματικὸν ἴδρυμα εἶχε χάσει ταυτοχρόνως πρὸς τὴν αὐτονομίαν καὶ τὴν ἠθικὴν του περιωπὴν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔπρεπε διὰ τῆς συνθέσεως ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν προσπαθειῶν νὰ ὑψωθῆ καὶ πάλιν εἰς τὸ ἀρχικόν του ἀνάστημα, παρεκίνησε τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ὑποθέσῃ, ὅτι τὰ πάντα εἰς τὴν φύσιν πορεύονται πρὸς τὴν ἐκπλήρωσιν ἐνὸς προδιαγεγραμμένου σκοποῦ : «Ἔστι γὰρ ἐξ ἐντελεχείᾳ ὄντος πάντα τὰ γιγνόμενα»³. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐρμηνεύεται ἡ τελεολογικὴ κατεύθυνσις τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψεως, ἡ ὁποία προϋποθέτει διὰ τὸν συντονισμόν τῶν ἰδιαιτέρων φυσικῶν ἐκφράσεων τὴν ὄντολογικὴν των ὑπόστασιν⁴. Διὰ τὸν ἴδιον λόγον ἡ φύσις ἀπετέλεσε τὴν ἰδανικὴν ἐκφρασιν τῆς ἀπαιτουμένης πολιτικῆς ἀνασυγκροτήσεως τοῦ βίου, ἐφ' ὅσον τὰ φαινόμενα, διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζεται, «ὡς οἶόν τε ἄριστα ἔχειν, οὕτω πέφυκεν»⁵.

Εἰς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψεως ἦτο φυσικὸν ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀπαγωγικὴν μέθοδον τοῦ Πλάτωνος χάριν τῆς ἐπαγωγικῆς γνώσεως. Ἐὰν πρὸ τοῦ ἐπαπειλουμένου στρατιωτικοῦ ἐξευτελισμοῦ τῆς Ἀθηναϊκῆς πολιτείας τὰ καθήκοντα ἐπεβάλλοντο ἐκ τῶν ἄνω καὶ μάλιστα ἔπρεπε νὰ τονισθῆ πάσῃ θυσίᾳ ἡ κλονιζομένη ἀρχή, οὕτως ὥστε ὁ ἴδρυτής τῆς Ἀκαδημίας νὰ ἐξαρτήσῃ τὰ πάντα ἐκ τῆς ἰδανικῆς σφαίρας, τώρα τὸ πολιτικὸν ἰδεῶδες μετατίθεται εἰς τὸ μέλλον καὶ παρουσιάζεται ὡς σκοπὸς ὄλων τῶν πράξεων. Οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ ἔπρεπεν οὔτε νὰ τὸν ὑποτιμοῦν ὡς ἀνάξιον λόγου, διὰ νὰ ζητήσουν εἰς τὴν σιγὴν τῆς μονώσεως ὑπερβατικὰ ὄντα, οὔτε νὰ ἐπιδιώκουν τὸ προσωπικὸν των κέρδος εἰς βάρος τῆς κοινῆς ὑποθέσεως. Ἐναντίον τῶν πρώτων, οἱ ὁποῖοι ἐφαίνοντο νὰ μὴ δίδουν σημασίαν εἰς τὰ ἐξωτερικὰ πράγματα, ἀλλ' ὡς πρόδρομοι τοῦ μεταγενεστέρου ἀσκητικοῦ ἰδανικοῦ ἐδέχοντο νὰ ζήσουν ἐκτὸς τῶν τειχῶν, ὅπως τὸ ἔπραττεν ὁ Ἀρκεσίλαος «τὸν πολιτισμόν ἐκτοπίζων»⁶ ἢ ἐντὸς τῆς πόλεως προκλητικῶς κατὰ τῶν

1. Φαίδρου 249 E.

2. Πολ. Α' 2 (p. 1253 a 19, 26).

3. Περὶ ψυχῆς Γ' 7 (p. 431 a 3/4).

4. Ἴδε A. C. Lloyd : Aristotle's Principle of Individuation («Mind», Oxford LXXIX (N° 316) 1970 σ. 519).

5. Ἠθ. Νικ. Α' 10 (p. 1099 b 21/22).

6. Διογένους Λαερτίου IV 39.

στοιχειωδών της ανέσεων, όπως ο Διογένης, ο Ἀριστοτέλης ἀντέτεινεν, ὅτι κυρίως ὁ ἄξιος τοῦ ἀνθρώπου πνευματικὸς βίος χρειάζεται τὴν πολιτικὴν ἐξασφάλισιν τῶν σωματικῶν ἀναγκῶν: «Δεήσει γὰρ καὶ τῆς ἐκτὸς εὐημερίας ἀνθρώπων ὄντι· οὐ γὰρ αὐτάρκης ἡ φύσις πρὸς τὸ θεωρεῖν, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὸ σῶμα ὑγιαίνειν καὶ τροφήν καὶ τὴν λοιπὴν θεραπείαν ὑπάρχειν»¹. Τοὺς ἄλλους, οἱ ὅποιοι δὲν ἐνδιεφέροντο διὰ τὴν κοινὴν ὠφέλειαν, ἀλλ' ἦσαν ἱκανοὶ χάριν τοῦ ἀτομικοῦ τῶν συμφέροντος νὰ ἐκμεταλλεῦθον ἢ νὰ ἐκμηδενίσουν τὴν γενικὴν ἀξίαν, προειδοποίησεν, ὅτι διὰ τῆς ἀντικοινωνικῆς τῶν στάσεως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιταχύνουν τὴν ὀργανικὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ συνόλου καὶ κατὰ συνέπειαν τὴν ἰδικὴν τῶν καταστροφὴν: «Ἀφαιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται πούς οὐδὲ χεῖρ»².

Ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς τὸ ἠθικὸν σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλους ἐμφανίζεται ὡς θεωρητικὴ ἀναγωγὴ τῆς προσωπικῆς ὑπάρξεως εἰς τὴν πολιτικὴν τῆς θεμελίωσιν. Τὸ πρόβλημα ἦτο ἡ διαγωγὴ τοῦ ἀτόμου ἐν σχέσει ὅμως πρὸς τοὺς καταστατικὸς ὄρους τοῦ ἀστικοῦ βίου. Ὁ τρόπος, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐλάμβανε συνείδησιν τῆς θέσεως καὶ τῆς ἀποστολῆς του εἰς τὴν ζωὴν, θὰ εἶχεν ἐπομένως ὡς σημεῖον ἀναφορᾶς τὸν κοινωνικὸν τοῦ σύνδεσμον πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ὅ,τιδήποτε ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἐπρόκειτο εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἠθικῆς σκέψεως νὰ ὀρίσῃ τὴν πρᾶξιν, θὰ ἐβασίζετο εἰς τὸν κοινὸν λόγον τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, τὴν πόλιν ὡς φυσικὴν προὔποθυσιν τοῦ ἠθους.

1. Ἡθ. Νικ. Κ' 9 (p. 1178 b 33 — 35). Πρβλ. Α' 9 (p. 1099 a 31 — 33).

2. Πολ. Α' 2 (p. 1253 a 21). Ἴδε D. Badareu: L' individuel chez Aristote, Paris ἄ. χρ., σ. 17 — 19.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΤΟ ΕΘΟΣ ΕΙΣ ΕΠΙΚΟΥΡΙΑΝ ΤΟΥ ΗΘΟΥΣ

1. *Ἔνεκα τῆς ἀδυναμίας τοῦ κράτους νὰ δημιουργήσῃ νομικῶς πολιτικὴν εὐθύνην*

Ὁ ἀνθρώπινος βίος δὲν εἶναι δυνατὸν κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν ἐνδιάθετον προορισμὸν του, ἐὰν δὲν τοποθετηθῆ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἀνωτάτης κοινωνικῆς ἐκφράσεως. Ὅ,τι χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπον, προϋποθέτει ὡς ἐκ τούτου διὰ τὴν πραγματοποίησίν του τὴν ὁμαλὴν λειτουργίαν τῆς κοινότητος, ὑψίστη μορφή τῆς ὁποίας εἶναι ἡ πόλις. Κατ' ἀκολουθίαν ἡ ἔρευνα τῶν ζητημάτων τοῦ πολιτικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τοὺς ἄλλους συλλογικοὺς τρόπους ὑπάρξεως*, θὰ ἔτεινεν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς ζωῆς: «Τὸ ταύτης τέλος περιέχει ἂν τὰ τῶν ἄλλων, ὥστε τοῦτ' ἂν εἴη τὸ ἀνθρώπινον ἀγαθόν»¹. Ἡ ἐξέτασις τῆς ἀτομικῆς διαγωγῆς ἐμφανίζεται ὑπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς ὡς ὑποδιαίρεσις τῆς διαπραγματεύσεως τῶν γενικῶν ὄρων τῆς ἀστικῆς συμπεριφορᾶς. Ὅταν ἀναφέρεται εἰς τὰ θέματα «τῆς περὶ τὰ ἦθη πραγματείας»², ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλεῖ διὰ τοῦτο περὶ «τῆς περὶ τὰ ἦθη πολιτικῆς»³. Ἐξ αὐτοῦ συμπεραίνεται, ὅτι καὶ ἡ προγραμματικὴ του ἐκφρασις εἰς τὸ τέλος τῶν «Ἠθικῶν Νικομαχείων»** ἀναγγέλλει τὴν μελέτην τῶν πολιτικῶν ζητημάτων καθ' ἑαυτά⁴, ἔστω καὶ ἂν πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἔπρεπεν ἤδη νὰ ἔχουν βασικῶς ἐξετασθῆ⁵.

* «Ὅσοι μὲν οἴονται πολιτικὸν καὶ βασιλικὸν καὶ οἰκονομικὸν καὶ δεσποτικὸν εἶναι τὸν αὐτόν, οὐ καλῶς λέγουσιν· πλήθει γὰρ καὶ ὀλιγότητι νομίζουσι διαφέρειν, ἀλλ' οὐκ εἶδει τούτων ἕκαστον» (Πολ. Α' 1, p. 1252 a 7 — 10. Πρβλ. Γ' 1, p. 1274 b 32 — 34. Ἴδε J. Ritter: *Naturrecht bei Aristoteles*, Stuttgart 1961, σ. 18.

1. Ἠθ. Νικ. Α' 1 (p. 1094 b 6 — 8).

2. Ῥητορ. Α' 2 (p. 1356 a 26).

3. » Α' 4 (p. 1359 b 10).

** «Λέγωμεν οὖν ἀρξάμενοι (Κ' 10, p. 1181 b 23).

4. Ἴδε H. H. Joachim: *Aristotle, The Nicomachean Ethics*, ἐκδ. D. A. Rees, Oxford 1962², σ. 17, N. Cooper: *Aristotle's Ethical Theory* by W. F. Hardie («The Philosophical Quarterly», St. Andrews XX τόμ. 1970, σ. 397).

5. Β. Δεδοῦση: *Διορθώσεις εἰς τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλους*, ὡς ἀν. σ. 99.

Ὅπωςδήποτε εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ γενικὸς προβληματισμὸς τῆς σχέσεως μεταξὺ προσωπικῶν ὑποθέσεων καὶ δημοσίων γεγονότων εἶχεν ἀπαιτήσει μίαν ἰδιαιτέραν ἐξέτασιν τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν προβλημάτων. Ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶναι κανεὶς καλὸς πολίτης, ἐὰν δὲν ἦτο προηγουμένως ἐνάρετος: «Ἔστι γὰρ οὐδὲν ἐν τοῖς πολιτικοῖς δυνατὸν πράξαι ἄνευ τοῦ ποιόν τινα εἶναι, λέγω δ' οἷον σπουδαῖον· τὸ δὲ σπουδαῖον εἶναι ἐστὶ τὸ τὰς ἀρετὰς ἔχειν· δεῖ ἄρα, εἴ τις μέλλει ἐν τοῖς πολιτικοῖς πρακτικὸς εἶναι, τὸ ἦθος εἶναι σπουδαῖος»¹. Ἀσφαλῶς τὸ κράτος ἐξέδιδε διατάγματα, διὰ νὰ μὴ συγκρούωνται τὰ προσωπικὰ συμφέροντα μεταξὺ τῶν, οἱ ὅροι ὁμοῦ τῆς ἀμοιβαίας αὐτῆς πολιτικῆς ἀνοχῆς δὲν ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐκπαιδεύσουν τὴν διάθεσιν τῶν ἐνδιαφερομένων: «Καὶ ὁ νόμος.. ἐγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων, ἀλλ' οὐχ οἷος ποιεῖν ἀγαθοῦς καὶ δικαίους πολίτας»².

Ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ κράτους νὰ δημιουργήσῃ νομοθετικῶς πολιτικὸν ἦθος προέκυψεν εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς γενικῶς. Ἐὰν ὁμοῦ ἡ Σοφιστεία εἶχε τονίσει τὴν διαφορὰν μεταξὺ φύσεως καὶ νόμου, διὰ νὰ ὑπερνικήσῃ ἀρχικῶς τὴν φυσικὴν ἰδιοτέλειαν χάριν τοῦ καθολικοῦ αἰτήματος καὶ κατόπιν διὰ νὰ σχετικοποιήσῃ τὴν κρατικὴν ἀπόφασιν καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὸν ἄνθρωπον φυσικῶς ἀδέσμευτον εἰς τὴν κρίσιν τῶν συνθηκῶν τοῦ δημοσίου βίου, ὁ Ἀριστοτέλης διεχώρισε τὴν ἠθικὴν πραγματικότητα ἐκ τῆς πολιτικῆς, διὰ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν κοινωνικὴν τάξιν καὶ νὰ ἐξαρτήσῃ ἐσωτερικῶς τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῶν συμβάσεων τῆς ἀστικῆς συνυπάρξεως. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς προέβη συστηματικῶς εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὄρων τῆς ἐνισχύσεως τῶν ἠθικῶν ἐνεργειῶν, διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸν πολιτικὸν βίον, ὁ ὁποῖος ἔνεκα τοῦ νομικοῦ βιασμοῦ τῆς κοινῆς θελήσεως καὶ τῆς ἀποστροφῆς τῶν εὐαίσθητων ἐκ τῶν γενικῶν ὑποθέσεων περιέπιπτεν εἰς ἀνυποληψίαν.

Τόσον διὰ τοῦτο ἡ κοινωνικὴ παρατήρησις τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ ὁποία θεωρεῖται διὰ τῆς παρουσιάσεως τῶν ἐξαρτήσεων τῆς ἀτομικῆς συμπεριφορᾶς ἐκ τῶν ὑποβολῶν ἢ τῶν δεσμεύσεων τοῦ ἀστικοῦ περιβάλλοντος ὡς «πρόληψις» τῆς βασικῆς ὑποθέσεως τῶν νεωτέρων κοινωνιολογικῶν ἐρευνῶν³, ὅσον καὶ ἡ ψυχολογικὴ του διεϊσδυσις εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἀσυνειδήτου, διὰ νὰ προσδιορίσῃ τὰ αἷτια τῶν ἀτομικῶν ἐκδηλώσεων, ἀπέβλεψεν εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν βάσεων τῆς ἀξιοπρεποῦς λειτουργίας τοῦ πολιτικοῦ βίου. Ἰδίως ἡ ἀνακάλυψις ψυχικῶν τάσεων καὶ ὁ τονισμὸς τοῦ βουλευτικοῦ παράγοντος εἰς τὸν τρόπον τῆς συμπεριφορᾶς («οὐ γὰρ ἡ ὄρεξις, αὕτη ἀρχὴ τοῦ πρακτικοῦ νοῦ... ἡ γὰρ βούλη-

1. Ἠθικῶν μεγάλων Α' 1 (p. 1181 a 26 — b 25).

2. Πολ. Γ' 9 (p. 1280 b 10 — 12), Λυκόφρων (Diels II B' 3).

3. K. M á c h a: Individuum und Gesellschaft, Berlin 1964, σ. 45.

σις ὄρεξις»)¹, ἔδωσαν ἀργότερον εἰς τὸν ἐπίτροπον τῆς πνευματικῆς τοῦ κληρονομίας συγγραφέα τῶν «Χαρακτήρων» Θεόφραστον² τὴν θεωρητικὴν ὄθησιν νὰ θεμελιώσουν τὴν διαγωγὴν εἰς τὴν ψυχικὴν ἰδιοσυστασίαν. Κατὰ βάθος ἡ κοινωνικὴ ἔκφρασις τῶν ἀνθρώπων δὲν ὠρίζετο ὑπὸ τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν τῆς νομοθεσίας, ἀλλ' ὑπὸ μιᾶς ἐνδιαθέτου κλίσεως, ἡ ὁποία διὰ τῆς φιλοσοφικῆς παιδείας καὶ ἀσκήσεως ἦτο δυνατόν νὰ συμπέση πρὸς τὴν κοινὴν δι' ὄλους ἠθικὴν ἀπαίτησιν: «Ἐκάστω δὲ ἡ κατὰ τὴν οἰκείαν ἕξιν αἰρετωτάτη ἐνέργεια καὶ τῷ σπουδαίῳ ἡ κατ' ἀρετὴν»³. Ἐὰν ὁ νόμος δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ πολιτικὴν εὐθύνην ἢ πολιτικὴ ἐκπαίδευσις ἦτο ἱκανὴ νὰ δημιουργήσῃ τὸν ὑπεύθυνον νομοθέτην.

2. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς ἐνισχύσεως τῶν φυσικῶν προδιαθέσεων

Ἄφ' οὗτου ὁ Ἀριστοτέλης ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τοῦ εἰς τὸν ψυχικὸν παράγοντα τῆς πράξεως ἀνεξαρτήτως τῶν κρατικῶν τῆς προσδιορισμῶν, παρουσίασε τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως μιᾶς ἐσωτερικῆς κατευθύνσεως, ὁ προσανατολισμὸς καὶ ἡ σταθερότης τῆς ὁποίας ἀπετέλεσαν τὸ κύριον θέμα τῆς ἠθικῆς τοῦ σκέψεως. Ἔχουν ὡς ἐκ τούτου δίκαιον, ὅσοι ἐκλαμβάνουν τὴν πρακτικὴν τοῦ φιλοσοφίαν ὡς «διδασκαλίαν περὶ τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρος»⁴, ἔστω καὶ ἂν ὑποτιμοῦν τὸν ρόλον τῆς λογικῆς εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν ἐναρέτων πράξεων. Τὴν ἐποχὴν τῆς συγγραφῆς τῶν «Ἠθικῶν Νικομαχείων» ἡ πολιτικὴ συνείδησις δὲν εἶχεν ἀκόμη χάσει τὴν κριτικὴν τῆς αὐτοπεποίθησιν, παρ' ὅτι ὁ ἀνατολικὸς δρόμος τοῦ Ἀλεξάνδρου τὴν παρουσίαζεν ὡς ἀναχρονισμόν. Μετὰ τὴν καταστολὴν βεβαίως τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ κινήματος (322 π.Χ.) καὶ τὴν ἔκτοτε ἀπροσχημάτιστον ἐπικράτησιν τῶν ξένων δυνάμεων εἰς τὸν ἄλλοτε χῶρον τῆς πολιτικῆς εὐθύνης, ὅποτε ἡ νομικὴ τάξις εἶχεν ἀποβάλει καὶ τὸ τελευταῖον ἴχνος τῆς ἠθικῆς τῆς ἀποστολῆς, ἡ δικαιοσύνη ἔπαυσε νὰ ἔχη τὴν προηγουμένην ἐλεγκτικὴν τῆς διάθεσιν, διὰ νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀτομικῶν παρορμήσεων: «Δίκαιος ἂν ἦς, τῷ τρόπῳ χρήσει νόμῳ»⁵. Τοὺς ἀνθρώπους μεταξὺ τῶν δὲν διέκρινε καμμία οὐσιώδης ποιο-

1. Ψυχ. Γ' 10 (p. 433 a 15 — 23).

2. Ἴδε Πλουτάρχου: Σύλλα XXVI (p. 468 A), Στράβωνος XIII 54, 1, P. Mouraux: Les listes anciennes des ouvrages d' Aristote, Louvain 1951, σ. 1, F. Grayeff: The Problem of the Genesis of Aristotle's Text («Phronesis», Assen I τόμ. 1956, σ. 105 κ.έ).

3. Ἠθ. Νικ. Κ' 6 (p. 1176 b 26/27).

4. J. Derbolav: Freiheit und Naturordnung im Rahmen der aristotelischen Ethik, ὡς ἀν. σ. 33.

5. Μενάνδρου: Ἀπόσπ. 495 (Koerte).

τική διαφορά σχετική προς την εθνικήν και την οικογενειακήν των καταγωγών ή την περιουσιακήν των καταστάσεων πλην τῆς χρηστότητος τοῦ χαρακτηῖρος :

«Οὐδείς ἐστὶ μοι
ἀλλότριος, ἂν ἡ χρηστός ἢ φύσις μία
πάντων, τὸ δ' οἰκείον συνίστησιν τρόπος»¹.

Ὅπως δὲν ἐχρειάζετο ἰδιαιτέρα ἠθικὴ στάσις διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν κρατικῶν διατάξεων, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον δὲν εἶχε σημασίαν ἡ ἀναζήτησις ὑπερφυσικῶν θελημάτων, διὰ νὰ γνωρίσῃ ὁ ἄνθρωπος τί πρέπει νὰ πράξῃ, διότι καὶ ἡ εὐδωσις καὶ ἡ ἀποτυχία τῶν προσπαθειῶν του ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἐκ τῆς ἀτομικῆς του ἰδιοσυγκρασίας, τῆς μόνης θείας παραχωρήσεως :

«Οὐκ ἄρα φροντίζουσιν ἡμῶν οἱ θεοί ;
φήσεις ἑκάστῳ τὸν τρόπον συνόκισαν
φρούραρχον..

οὗτός ἐσθ' ἡμῖν θεὸς
ὃ τ' αἴτιος καὶ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ
πράττειν ἑκάστῳ»².

Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμοίως δὲν εἶχεν ὡς σκοπὸν τῆς ἠθικῆς του φροντίδος τὴν διαπίστωσιν τῶν ἀνεξελέγκτων ψυχικῶν προϋποθέσεων τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, ἀλλὰ τὸν ἐσωτερικὸν της ἐλεγχον. Ἄνεγνωρίσε διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τὸν ἀπροσδιόριστον φυσικὸν παράγοντα, ὁ ὁποῖος ἐπέβαλλε γενικῶς τὴν βιολογικὴν ἔκφρασιν, ἐπεχείρησεν ἐν τούτοις νὰ τὸν συμπληρώσῃ διὰ τῆς ἐφαρμοζομένης καὶ ὑπὸ τῶν ἀνωτάτων ἐμβίων δυνάμεως τοῦ ἐθισμού ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς λογικῆς : «Ἄλλὰ μὴν ἀγαθοὶ γε καὶ σπουδαῖοι γίνονται διὰ τριῶν. τὰ τρία δὲ ταῦτα ἐστὶ φύσις ἔθος λόγος.. τὰ μὲν οὖν ἄλλα τῶν ζῴων μάλιστα μὲν τῇ φύσει ζῆ, μικρὰ δ' ἔνια καὶ τοῖς ἔθεσιν, ἄνθρωπος δὲ καὶ λόγῳ»³. Τὸ κύριον λοιπὸν θέμα τῆς ἠθικῆς ἦτο νὰ ἐπηρεασθῇ λογικῶς ἡ ἐπιβαλλομένη σταθερὰ πρᾶξις.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὑπῆρχεν ἡ γνώμη τοῦ Σωκράτους, ὅτι ἀρκεῖ διὰ τὴν καλὴν ἐνέργειαν ἡ θεωρητικὴ ἀνεύρεσις τοῦ ὀρθοῦ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον προϋπέθετεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶχεν ἀπλῶς καὶ μόνον λογικὴν φύσιν. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁμοίως, ὁ ὁποῖος εἶχε γνωρίσει τὴν ἠθικὴν ἀτασθαλίαν τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὴν μάχην τῆς Χαιρωνείας, δὲν ἐνδιεφέρετο μόνον διὰ τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν πρᾶξιν, ἡ ὁποία παρουσίαζεν αὐτόνομον χαρακτηῖρα. Διεχώρισεν ὡς ἐκ τούτου τὴν φιλοσοφικὴν ζήτησιν εἰς ἐκεί-

1. Μενάνδρου : Ἀπόσπ. 475 (K o e r t e).

2. » : Ἐπιτρεπόντων 734 — 740.

3. Πολ. Η' 13 (p. 1332 a 38 — b 5).

νην, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει τὴν διαπίστωσιν τῆς πραγματικῆς φύσεως τῶν ὄντων καὶ εἰς ἐκείνην, ἡ ὁποία ἐξετάζει τὴν ἐνεργητικὴν στάσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ πολιτικοῦ του περιβάλλοντος: «Θεωρητικῆς φιλοσοφίας ἔργον ἀλήθεια, πρακτικῆς δ' ἔργον»¹. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ φιλοσοφικὴ δοκιμασία τῆς δυναμικῆς συμμετοχῆς εἰς τὸν ἀστικὸν βίον ἔπρεπε νὰ προστεθῆ τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὴν φυσικὴν προδιάθεσιν χάριν τῆς ἠθικῆς ἀργότερον διδαχῆς, ἡ ὁποία θὰ ἦτο δυνατὴ, διότι θὰ εὑρισκεν ἀνταπόκρισιν εἰς τὴν ἐξησκημένην ψυχὴν: «Διὸ δεῖ τοῖς ἔθεσιν ἤχθαι καλῶς τὸν περὶ καλῶν καὶ δικαίων καὶ ὅλων τῶν πολιτικῶν ἀκουσόμενον ἰκανῶς»². Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ ἠθικὸς βίος ἐνεφανίσθη, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἐπιθετικὸς του προσδιορισμὸς, ὡς πρόβλημα ἐπιβεβλημένων συνηθειῶν: «Ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους»³.

3. Κατὰ πόσον ἡ συνήθεια περιορίζει τὴν προαίρεσιν

Ἐὰν τὸ ἦθος συνίστατο βασικῶς εἰς τὴν ἐσωτερικὴν δυνατότητα τῆς ψυχῆς νὰ πράττῃ, ὅ,τι ἐπέβαλλεν ἡ ἐκτίμησις τῶν ἀστικῶν γεγονότων, εἰς τρόπον ὅστε ἡ ἐκάστοτε χαρακτηριστικὴ του ἔκφρασις νὰ εἶναι μία σύνθεσις τῆς φύσεως καὶ τοῦ λόγου, χωρὶς νὰ παρουσιάζῃ ἀπλῶς μίαν βιολογικὴν τάσιν οὔτε μίαν καθαρῶς διανοητικὴν ἢ παραγωγικὴν ἰκανότητα, ἦτο ἀναλόγως τῆς περιπτώσεως μία πρακτικὴ ἐκδήλωσις, ἡ ὁποία προϋπέθετε διὰ τὴν ἀνάπτυξίν της τὸν ἠθισμόν: «Εἰ οὖν μήτε πάθη εἰσὶν αἱ ἀρεταὶ μήτε δυνάμεις, λείπεται ἔξεις αὐτὰς εἶναι»⁴. Ὅπου ὁ σκοπὸς τῆς πράξεως περιορίζεται εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν σχέσεων τοῦ φυσικοῦ ἢ τοῦ λογικοῦ κόσμου, εἶναι δυνατόν νὰ ἐκπληρωθῆ χωρὶς ὑπερνίκησιν ἀντιστάσεως ἀπλῶς διὰ τῆς παραδειγματικῆς ὑποδείξεως ἐπὶ καθαρῶς κριτικοῦ ἐπιπέδου: «Διττῆς δὲ τῆς ἀρετῆς οὔσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δ' ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν»⁵. Ἐφ' ὅσον ὁμοίως διὰ τῆς πράξεως πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ χειραγωγῆσθαι τὴν φύσιν του, χρειάζεται πρὸ παντὸς ἄλλου τὴν ἀσκησιν, μὲ ἀποτέλεσμα εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν νὰ ἐμφανίζεται ὡς κύριον γνῶρισμα τῶν ἐναρέτων ἐνεργειῶν ἢ δυνάμεις τῆς συνηθείας εἰς τὴν πραγματοποίησίν των.

Ἐποὶ λοιπὸν διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἠθικῆς ἀπαιτήσεως δὲν ἐν-

1. Μεταφυσ. Α' 1 (p. 993 b 21).

2. Ἠθ. Νικ. Α' 2 (p. 1095 b 4 — 6).

3. » » Β' 1 (p. 1103 a 17/18).

4. » » Β' 4 (p. 1106 a 10 — 12).

5. » » Β' 1 (p. 1103 a 14 — 16).

διέφερον ἢ εὐρεσις τῆς οὐσίας τοῦ δέοντος, ἀλλ' ἢ δυνατότης τῆς ἐκπληρώσεώς του, ὥστε νὰ παρουσιάζεται αὐτὴ κυρίως ὡς ιδιότης τοῦ χαρακτήρος («οὐδὲ δὴ περὶ ἀρετῆς ἰκανὸν τὸ εἶδέναι, ἀλλ' ἔχειν καὶ χρῆσθαι πειρατέον ἢ εἰ πως ἄλλως ἀγαθοὶ γινόμεθα»)¹, δὲν εἶχε τόσην σημασίαν ἢ πρόθεσις, ἀλλ' ἢ διενέργεια τῆς πράξεως. Ἡ καλὴ θέλησις, τὴν ὁποίαν ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀποτελέσματος ἐκτιμοῦν συνήθως οἱ νέοι ἔνεκα τῆς ἀντιστάσεως τοῦ σώματος, ἦτο βεβαίως παράγων τοῦ ἠθους, δὲν εἶχεν ὅμως ἀξίαν μεγαλυτέραν τῆς ἀπαιτουμένης ἐνεργείας καθ' ἑαυτήν: «Ἀμφισβητεῖται δὲ πότερον κυριώτερον ἀρετῆς ἢ προαίρεσις ἢ αἰ πράξεις.. τὸ δὴ τέλειον δῆλον ὡς ἐν ἀμφοῖν ἂν εἴη»².

Ἡ ἐκτίμησις τῆς ἐνεργητικῆς στάσεως δὲν ἐσήμαινεν ἐν τούτοις, ὅτι τὸ ἠθικὸν νόημα τοῦ ἔργου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι διάφορον ἀναλόγως τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει. Ὡς παράδειγμα τῆς δυνατότητος αὐτῆς ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέφερε τὴν ἐξῆς περίπτωσιν: «Εἰ δὲ μὲν τοῦ κερδαίνειν ἔνεκα μοιχεύει καὶ προσλαμβάνων, ὁ δὲ προστιθεὶς καὶ ζημιούμενος δι' ἐπιθυμίαν, οὗτος μὲν ἀκόλαστος δόξειε ἂν εἶναι μᾶλλον ἢ πλεονέκτης, ἐκεῖνος δ' ἀδίκος, ἀκόλαστος δ' οὐ.. ἔτι περὶ μὲν τᾶλλα πάντα ἀδικήματα γίνεται ἢ ἐπαναφορὰ ἐπὶ τινὰ μοχθηρίαν αἰεὶ»³. Ὁρθῶς διὰ τοῦτο ἀντελήφθη ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὸν Σταγίριτην ὁ ἀνώνυμος Σχολιαστὴς διὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι σημασίαν εἰς τὴν κακὴν συμπεριφορὰν ἔχει πρὸ πάντων ἢ πρόθεσις: «Οὕτως εἰσὶ τινες καὶ αἰσχραὶ πράξεις οὐκ αἰσchrῶς γινόμεναι. τὸ γὰρ ψεῦδος αἰσchrόν, ἀλλ' ἐὰν ἐπ' ὠφελείᾳ, οὐκ αἰσchrῶς καὶ τὸ μιγῆναι ἀλλοτρίᾳ γυναικί, ἀλλ' ἐὰν ἐπὶ τυράννου καθαιρέσει, οὐκ αἰσchrῶς. ἐν γὰρ τῇ προαιρέσει τὸ αἰσchrῶς»⁴.

Ἡ ἐξήγησις αὐτὴ εὐρίσκετο εἰς πλήρη ἀντιστοιχίαν πρὸς τὴν ἀριστοτέλειον ἄποψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἢ συμπεριφορὰ, ὅσάκις ἔχει ὀδυνηρὸν χαρακτήρα, δὲν προδίδει ἀπαραιτήτως ἀντικοινωνικὴν διάθεσιν, ἀλλ' ἴσως μίαν γενικωτέραν σκοπιμότητα: «Ἐν γὰρ τῇ προαιρέσει ἢ μοχθηρία καὶ τὸ ἀδικεῖν, τὰ δὲ τοιαῦτα τῶν ὀνομάτων προσσημαίνει τὴν προαίρεσιν οἷον ὕβρις καὶ κλοπή. οὐ γὰρ εἰ ἐπάταξε, πάντως ὕβρισεν, ἀλλ' εἰ ἔνεκά του, οἷον τοῦ ἀτιμᾶσαι ἐκεῖνον ἢ αὐτὸς ἡσθηναί»⁵. Συμβαίνει διὰ τὸν λόγον αὐτὸν νὰ ἐκτιμῶνται γενικῶς, ὅσοι δέχονται ἀγογγύστως νὰ ὑποστοῦν μίαν ἀτίμωσιν ἢ ταλαιπωρίαν χάριν μιᾶς εὐγενοῦς ὑποθέσεως: «Ἐνίοτε

1. Ἡθ. Νικ. Κ' 10 (p. 1179 b 2 — 4).

2. » » Κ' 8 (p. 1178 a 34 — b 1).

3. » » Ε' 4 (p. 1130 a 28 — 35).

4. Σχολίων εἰς τὰ Ἡθικὰ Νικομάχεια III 1: p. 1110 a 20 («Commentaria in Aristotelem Graeca», XX τόμ. ἔκδ. G. He y l b u t, Berolini MDCCCLXXXII, σ. 142).

5. Ῥητορ. Α' 13 (p. 1374 a 11 — 15).

καὶ ἐπαινοῦνται, ὅταν αἰσχροὺν τι ἢ λυπηρὸν ὑπομένωσιν ἀντὶ μεγάλων καὶ καλῶν»¹. Παρ' ὅτι λοιπὸν ἀνεζήτησε τρόπους ἐνισχύσεως τῆς πρακτικῆς διαγωγῆς ἀνεξαρτήτους τῆς συνειδητῆς προσπάθειας, ὁ Ἀριστοτέλης ἐτόνισεν χωρὶς διάθεσιν ὑπεκφυγῆς, ὅτι διὰ τὴν ἠθικὴν ἀξιολόγησιν τῆς ἐναρέτου διαγωγῆς ἔπρεπε νὰ ὑπολογισθῇ ἐκτὸς τῆς ἐνεργείας, ἢ ὁποῖα εἶχε καθ' ἑαυτὴν κοινωνικὴν ἀξίαν, τὸ ὑποκειμενικὸν κίνητρον: «Τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ἠθους ἐν τῇ προαιρέσει τὸ κύριον»².

Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ὁ χαρακτήρ τοῦ ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν ἐπαινετοῦ ἢ κατακριτέου ἀνθρώπου ἐγκεῖται κυρίως εἰς τὴν δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἠθικῶς πρέποντος ἢ ἀπαραδέκτου: «Τῷ γὰρ προαιρεῖσθαι τὰγαθὰ ἢ κακὰ ποιοῖ τινὲς ἐσμεν»³. Οὐσιαστικῶς δηλαδὴ δὲν ἐξαρτᾶται τὸ βᾶρος τῆς ἠθικῆς πράξεως ἐκ τῆς ἐκουσίας ὑποταγῆς εἰς μίαν γενικὴν ὀφειλὴν, ὅπως ἐρμηνεύουν κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς τοῦ Kant τὴν ἀριστοτέλειον ἠθικὴν ὠρισμένοι ἐκ τῶν συγχρόνων μελετητῶν της⁴, ἀλλ' ἐκ τῆς ἰκανότητος τοῦ ἀνθρώπου νὰ πράττῃ ἐξ ἐσωτερικῆς παρορμήσεως, ὅ,τι ἐπιβάλλεται λογικῶς: «Προαιρέσεως δὲ ὄρεξις καὶ λόγος ὁ ἕνεκά τινος»⁵. Τὸ βασικὸν γνῶρισμα τοῦ ἐναρέτου βίου δὲν πρέπει νὰ ζητηθῇ κατὰ ταῦτα εἰς τὴν πρακτικὴν του ἐκδήλωσιν καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν του στάσιν ἢ ποιότητα, εἰς τὴν σταθερὰν ἐσωτερικὴν του κατεύθυνσιν πρὸς ὠρισμένους σκοποὺς χάριν τῆς ἠθικῆς τῶν ἀξίας: «Ἔστι τὸ πῶς ἔχοντα πράττειν ἕκαστα, ὥστ' εἶναι ἀγαθόν, λέγω δ' οἷον διὰ προαίρεσιν καὶ αὐτῶν ἕνεκα τῶν πραττομένων»⁶.

4. Μεταξὺ λογικῆς πειθαρχίας καὶ ἀναπτύξεως τῶν ψυχικῶν κλίσεων

Διὰ τῆς ἠθικῆς ἀξιολογήσεως τοῦ ἔθους καὶ τῆς προθέσεως ὁ Ἀριστοτέλης ἀπεκάλυψε δύο ἀπόψεις τῆς πράξεως, ἢ ὁποῖα ἦτο μόνον εἰς τὴν ἰδανικὴν τῆς περίπτωσιν ὁ συνδυασμὸς τῶν. Ἡ πρώτη συνίστατο εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τοῦ χαρακτήρος ἔστω καὶ διὰ τῆς ἐπιβολῆς δυσαρέστων καθηκόντων, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις δὲν ἐπρόκειτο νὰ παραμείνουν «λυπηρὰ συνήθη γενόμενα»⁷, ἀλλὰ νὰ καταστοῦν διὰ τῆς συνηθείας εὐχά-

1. Ἠθ. Νικ. Γ' 1 (p. 1110 a 20 — 22).

2. » » Θ' 15 (p. 1163 a 22/23).

3. » » Γ' 4 (p. 1112 a 1/2).

4. Ἴδε R. A. Gauthier — J. V. Jolif: *L' éthique a Nicomaque*, Louvain — Paris I τόμ. 1970, σ. 289, 297/98. Πρβλ. I. Düring: *Aristoteles*, φς ἀν. berg 1966, σ. 463.

5. Ἠθ. Νικ. Ζ' 2 (p. 1139 a 32/33).

6. » » Ζ' 13 (p. 1144 a 18 — 20).

7. » » Κ' 10 (p. 1179 b 41).